

ТӨВ АЗИЙН УЛС ОРНУУДЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧИЙН ЗАСАГЛАЛЫН
ӨНӨӨГИЙН ТӨЛӨВ, ХАНДЛАГА

(Узбекистан, Туркменстан, Казахстаны жишээн дээр)

Ё.ДОВЧИН

Доктор, профессор, МУИС, ШУС, Нийгмийн Ухааны Салбар,

Улс Төр Судлалын тэнхим

Т.ТОЛКЫН

Докторант

Түлхүүр үг: Ерөнхийлөгч, парламентын засаглал, ерөнхийлөгчийн засаглал, эрх мэдэл, эрх үүрэг, ерөнхийлөгчийн тухай хууль, хориг тавих, вотум, томилгоо, удирдлага, аюлгүй байдал, эдийн засаг, сонгууль, парламент

ABSTRACT: Institutional design can impact the dynamics of power relations in Central Asian states. Majoritarianism and the rigidity of the fixed terms of presidential systems are amplified by the personalist regimes of Central Asia, often leading to instability. A parliamentary system may reduce the political repression of these regimes by decreasing the stakes in each particular election. It may also increase stability due to the higher flexibility of the system. The effectiveness of the parliamentary system, however, depends largely on the existence of strong cohesive parties.

The present day Central Asian States, namely, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Kazakhstan, came into being after the October revolution in 1917. They owe their existence to the Soviet nationality policy. Looked at from this perspective, they have, indeed, a short history as independent, separate nations. However, they share a host of common specifics, which include a common Turkic ethnicity, a Common Muslim Cultural tradition and language, a similarity of history, predominance of rural population, low socio-economic mobility, low level of technical skills and qualifications. Tajiks like to project their somewhat different identity in terms of Persian language, which was, in fact, the language of local rulers and elite before the advent of Turks and their language in Central Asia. The apparent homogeneity is, however, quite deceptive. There exists a large diversity, which is articulated in many significant ways. For example, Uzbeks, who constitute the largest national group of over 17 million people, take pride in projecting their ethnic/national identity not entirely in terms of religious (sunni) or linguistic (Turkic) bonds, but primarily in terms of superior urban civilization which had developed by the side of Amu-Darya and Syr-Darya. Tajiks also consider themselves as sedentary. As against this, Turkmen and Kyrgyz are basically nomadic. Therefore, their geo-cultural identity is restricted. political regimes of the Central Asian states.

Uzbekistan cannot be likened to Kyrgyzstan in terms of the democracy index because the latter does not have a consolidated autocracy. The two regimes are similar because of their low IPI, which threatens their stability; in fact, this means the potentially low stability of their political regimes because governance is personalized.

These regimes can be described as a-constitutional because their presidents do not rely on any party and do not regard political parties as an important instrument of their political domination, which might undermine the regime.

In these states, the president's powers are regularly revised, largely by amending the Constitution and using other methods.

*****

Өнөөдөр дэлхийн улсууд засаглалын хувьд Бүгд найрамдах ба Хаант гэсэн хоёр үндсэн хэлбэртэй байна.¹ Бүгд найрамдах засгийн хэлбэр нь анхлан МЭӨ 509 онд эртний Ромын язгууртнууд болох патрицууд Эзэн хаан Бардам Тарквин I-ыг хаан ширээнээс нь түлхэн унагаж төрийн эрхийг сенатад шилжүүлснээс үүссэн юм. Орчин үед бүгд найрамдах засаглалын парламентын ба Ерөнхий, өгчийн гэж ялгаж байгаа. Бүгд найрамдах засаглалтай улсад хууль боловсруулах болон батлах эрхийг бүх нийтийн сонгуулиар байгуулагдсан төрийн эрх барих дээд байгууллага болох парламент эдэлнэ. Парламентийг улс орон бүр өөр өөрийнхөөрөө тухайлбал Монгол улсад УИХ, АНУ-д Конгресс, ОХУ-д Төрийн Дум, Польшид Сейм, Германд Бундестаг гэх мэтээр нэрлэнэ. Парламент нь сайд нарын танхимыг бүрдү, тж, ерөнхий сайдыг сонгоно. Мөн үндсэн хуулийн хяналтын болон төрийн бусад байгууллагыг томил, э. Энэ нь парламентын болно. Засаглалын ерөнхий жишиг парламент нь төрийн тэргүүн ерөнхийлөгчөө сонгоно. Бүгд Найрамдах засаглалын хэлбэрийг үндэсний төр дийлэнх олонхи нь сонгосон байдал. Парламентийг бүх нийтийн сонгуулиар бүрдүүлэх ба гол төлөв дээд танхимуудыг шууд бус сонгуулиар

¹ Nelson, Dana D (2008). Bad for Democracy: How the Presidency Undermines the Power of the People.

дамжуулан бүрдүүлдэг. Ард түмэн нь иргэний ба улстөрийн хувьд өргөн эрх эдэлдэг.

Ерөнхийлөгчийн засаглал² хэмээх төрийн засаглалын бас нэг хувилбарыг 1776 онд америкчууд бодож олжээ. Хууль тогтоох хурал болон ерөнхийлөгч нь тустуслаа сонгуулиар бие даан сонгогдоно. Ерөнхийлөгч улс орноо төлөөлөхөөс гадна гүйцэтгэх засгийг толгойлж Засгийн газраа өөрөө байгуулна. Ийм засаглалтай орны тоонд Латин Америк ба бараг Африкийн бүх орон багтдаг байна. XVIII зууны дундуур америкчууд Африкт “эрх чөлөө” гэсэн утга бүхий нэртэй Либэри улсыг байгуулж АНУ-ын Үндсэн хуулийн хуулбараар цогшлуулсан боловч шоглоомтой юм шиг энэ орон 150 жил самууны уурхай болсоор явна. Америкийн системийг нэлээд тууштай хэрэгжүүлж байсан Чили улс 1973 онд төрийн эргэлт хийсэн билээ. 100 орчим жил үймж бужигнасан явсан 1921 оноос Америкийн системийг тасралтгүй авч яваа байгаа үлгэр жишээ орноор тодорч буй нь асуудал өөрсдөд нь биш, харин хөршид нь байна гэж тайлбарлах нь цөөнгүй. Америкийн засаглал орон бүрт хөрсөнд бууж таарахгүй байна гэж зарим судлаачид үздэг байна. Ялангуяа түүний практикаар баяжсаар ирсэн тангаргатны шүүхийн тогтолцоо орон бүрт санаан зоргоор таарахгүй гэж үздэг.

Парламентын ба Ерөнхийлөгчийн засаглалын аль аль хувилбарыг хамгийн олон туршсан улс орон бол Францын бүгд найрамдах улс билээ. 1958 онд генерал де Голлийн саналаар тав дахь Үндсэн хуулийг баталж Ерөнхийлөгчийн хагас засаглал гэсэн дундуур хувилбар буй болжээ. Ард түмнээс сонгогдсон Ерөнхийлөгч улсаа төлөөлөхөөс гадна гүйцэтгэх засаглал тэргүүний үүргийг гүйцэтгэнэ. Парламент Ерөнхийлөгчийн санал болгосон Засгийн газрыг томилно. Үүний зэрэгцээ Ерөнхийлөгчтэй зэрэгцээр Ерөнхий сайд гүйцэтгэх засаглалыг удирдана. Иймээс “Dual Executive”, “Cohabitation” гэсэн нэр томъёнууд Францын улс төртэй холбоотой юм. Иймээс Ерөнхийлөгч Ерөнхий сайдыг санал болгохдоо парламент дахь хүчний харьцааг заавал харж үзэхээс өөр аргагүй болдог. Өөрөөр хэлбэл, Засгийн газар нь парламентын бүтээл мөн боловч энэ нь Ерөнхийлөгчид таалагдах ёстой хэмээн нөгөө талаас нь ч бас тайлбарлаж болно. Энэхүү Ерөнхийлөгчийн хагас засаглалтай оронд Солонгос, Тайванаас гадна Орос, Польш, Чех гээд зарим хуучин коммунист ихэнх орнууд энэ хувилбарыг сонгож авсан билээ. Тэгэхээр манайхны яриад хүсээд буй Ерөнхийлөгчийн засаглал, сонгодог ардчилсан Ерөнхийлөгчийн засаглалын талаар зарим ялгааг тунгаах хэрэгтэй.

1. АНУ-ын Ерөнхийлөгчийн институцийг манайхан хялбар ойлгох нь бий. Үнэндээ шал ондоо юм. Гүйцэтгэх засаглалаа Ерөнхийлөгч нь тэргүүлдэг энэ хэлбэрийг америкчууд тусгаар тогтнолоо байлдан олоод Эзэн хаант засаглалын (Британийг сөргүүлж) нөгөө нэг хувилбар гэж сонгон авсан. Гэвч энд хүчтэй парламент ажиллаж байна. Учир нь Дэд ерөнхийлөгч нь парламентаа тэргүүлдэг тул харилцан хяналт тавьж хүчнийг нь тэнцүүлдэг. Ерөнхийлөгч ганц хүний тоглолтыг хуулиараа хязгаарлаж байна. Ийм системийг Америк тив тэр чигээрээ (Канад, Кубаас бусад), Азиас Индонез, Филиппин авсан ба тухайн улс тус бүр дээр бас онцлогууд бий. Өмнөд Солонгос, Тайваньд хүчтэй Ерөнхийлөгч байх ба тэд бүх ард түмнээсээ сонгогддог, парламентаасаа бас хамааралтай байдаг.

2. Бүх ард түмний сонгуулиар ялсан намын лидер нь шууд Ерөнхийлөгч болж Засгийн газраа байгуулан тэргүүлдэг Өмнөд Африкийн бас нэг засаглал бий. Хэрэв сөрөг хүчний нам удаалсан бол хувь тэнцүүлж байгаад сөрөг хүчний лидерийг дэд ерөнхийлөгч болгодог. Африкийн бусад улсуудын хувьд ерөнхийлөө гүйцэтгэх засаглалаа тэргүүлдэг америкийн тогтолцоо үйлчилдэг.³

3. Францад Ерөнхийлөгч, парламентыг ард түмнээс солбиулж сонгодог нь манайтай төстэй. Аль аль талаасаа хяналттай, гэхдээ Ерөнхийлөгч нь Үндсэн хуулиараа Засгийн газраасаа илүү эрх дархтай⁴. Олон улсын дээд хэмжээний уулзалтад Францыг Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд хоёул төлөөлөн оролцдог нь ч тэндхийн нэг онцлог юм. Францынхтай ойролцоо тогтолцоо Египет, Шри Ланка, зарим талаар Пакистанд байна. Шууд адилтгаж бас болохгүй.

4. Үндэсний эв нэгдлийн бэлгэдэл болж, ёслолын чанартай үүрэг гүйцэтгэдэг Ерөнхийлөгч Энэтхэг, Бангладеш, Израиль, Итали, Австри, Сингапур зэрэг улсуудад байна.

Ерөнхийлөгчийн засаглалтай гэгдэх Төв Азийн зарим орны төрийн засаглалын хэлбэрийг эдийн засаг нийгмийн хөгжилтэй нь холбон авч үзье. ЗСБНХУ-ыг тарааж, суурин дээр нь 12 улс (ТУХН) Ерөнхийлөгчийн засаглалыг сонгосон. Тэр үед тэгэхээс өөр нөхцөл байгаагүй, үндэсний эв нэгдэл, нийгмийн тогтвортой байдал нэн чухлаар тавигдсан, одоо ч хэрэгтэй байгаа нөхцөлд салж тусгаарласан, дөнгөж тусгаар тогтносон шинэхэн улс үндэстнүүдэд ардчиллаас илүүтэй, ямар нэгэн “Үндэсний эцэг” хэрэгтэй байсан нь мэдээж. Тиймдээ ч тэр дүрд Ельцин, Назарбаев, Акаев, Каримов, Ниязов,

² Bender, Thomas (2006). *A Nation Among Nations: America's Place in World History*. New York: Hill & Wang. p. 61. ISBN 978-0-8090-7235-4

³ *Governing Systems and Executive-Legislative Relations (Presidential, Parliamentary and Hybrid Systems)*. United Nations Development Program

⁴ М.Дюверже Улс төрийн байгууламж, үндсэн хуулийн эрх зүй, р. 390

Рахмонов, Алиев, Шевардназе нар онцийн саадгүй тэнцсэн юм. Төв Азийн орнууд үндэсний төрт ёсны уламжлалгүй, засаглалын бүтэцгүй, үндэсний зэвсэгт хүчингүй, тэр ч бүү хэл Үндсэн хуульгүй байхдаа эв найртай салж, тусгаар тогтнолоо дор бүрнээ бэлэг болгон авцгаасан. Тэрэгтэй харьцуулбал тусгаар тогтнолын нэн баялаг түүхтэй, эртний үндэстний хувьд монголчуудад “Үндэсний эцгийн” хэрэгцээ, нийгмийн захиалга Төв Азийн улс орнууд шиг байгаагүй.

Гэтэл Ерөнхийлөгчийн хүчтэй засаглалтай гээд буй ТУХН-ийн орнуудад засаглалын хямрал чинээндээ тулж байсан гашуун жишээ олныг дурдаж болж байна. 1993 оны хавар, намрын Москвагийн мөргөлдөөн, цус урсгасан зэвсэгт тэмцэл, Тажикстаны 10 жилийн иргэний дайн, Казахстаны Ерөнхий сайд нь сөрөг хүчнээ толгойлж хөөгдөж гараад Троцкий шиг эдүгээ Вашингтоноос тэмцлээ үргэлжлүүлж байгаа. Ашхабадад Ерөнхийлөгчөө алахаар завдсан, Гүрж, Азербайжанд болсон удаа дараагийн төрийн эргэлтүүд, Молдов дахь зэвсэгт мөргөлдөөн ба үндэсний хуваагдал, Орос, Беларусь, Украинд удаа дараа Засгийн газраа халсан сольсон гэхчлэн бүгд ардчиллын эсрэг, хууль бус эдгээр шийдлүүд Ерөнхийлөгчийн засаглалынх нь “ид шидийг” үзүүлж байна гэж хэлж болохоор байна.

Төв Азийн орнуудад Ерөнхийлөгчийн шударга ардчилсан сонгууль явуулахын оронд бүрэн эрхийн хугацааг нь ард түмнээрээ сунгуулдаг хачин жигтэй жишиг тогтоов. Ерөнхийлөгчийн эрх мэдэл илт давууг “Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн дагуу ганцаарчлан төр барих” гэгчээрээ зөвтгөж, тогтвортой байдал хэмээх лут үгээр халхвчлах болж байна. Ийм нөхцөлд улс төрийн даалттай сөрөг хүчин нийгэмд бүрэлдэх тухай яриа байж таарахгүй, энэ нь хэтрээд ард түмний тэвчээрийг барагдмагц “Цэцгийн хувьгал” гэгч дэгдэж, заримыг нь хөөж тараажээ.

Бүгд найрамдах засаглалтай ихэнх орнууд ерөнхийлөгчийн засаглалыг сонгосон бөгөөд цөөн хэдэн орон ерөнхийлөгчийн бүгд найрамдах засаглалын шинжийг агуулсан холимог хэв шинжийн засаглалтай. Тухайлбал Монгол улсад Засгийн газрыг УИХ-аас томилон байгуулдаг бөгөөд Үндсэн хуулиар бол МУ-ын Ерөнхийлөгч ба УИХ-ын аль аль нь бие биенийгээ огцруулах эрхтэй байдаг байна. Харин, Төв Азийн дурдсан улсуудын засаглалыг авторитар дэглэм гэж ихэнх судлаачид үздэг ч тухайн ард түмэн, улс өөрсдийгөө хаант засагтай биш бүгд найрамдах ардчилсан улс гэжтунхагладаг.

Ардчилсан улсын шинж нь:⁵

- Засгийн газар байгуулах
- Тодорхой хугацаанд сонгууль явуулах
- Сонгогчдын эрхийг хангах

Хэн төр засгийг байгуулж байна, мөн хэний удирдлагад, хэнд ажлаа тайлагнаж харууцлага хүлээнзүүнээс үүдэн улсууд ерөнхийлөгчийн, парламентын болон холимог засаглалтай болж хуваагддаг.

Узбекистан, Казахстан, Туркменистанд Ерөнхийлөгч нь Парламентаас хараат бус⁶, ард түмнээсээ сонгогддог. Ерөнхийлөгч нь төрийн тэргүүний үүргийг гүйцэтгэдэг. Ерөнхийлөгч нь төр засаг, засгийн газраа өөрөө бүрдүүлдэг.⁷ Мөн тэдгээрийн ажлыг өөрөө удирдан зохион байгуулдаг. Эдгээр улсуудын парламент төр засагтаа итгэхгүй байх вотум хийж чаддаггүй, ерөнхийлөгч нь парламентаа тараахгүй, харин цөөн тохиолдолд Казахстанд ерөнхийлөгч нь парламентаа тарааж байсан.

Гэвч, хууль тогтоох байгуулага Парламент нь өөрийнхөө гаргасан хуулиудын дагуу Ерөнхийлөгч болон засгийн газрын үүрэг эрхийг хязгаарлах боломжтой, Үндсэн хууль зөрчиж гэмт хэрэг хийсэн нь тогтоогдвол төрийн тэргүүнээс огцруулж болох юм. Харин Ерөнхийлөгчийн хувьд хууль тогтоох байгууллагийн шийдвэрт хориг тавих эрх эдлэнэ. Казахстан улсын Үндсэн хуулийн 63-р зүйлийн дагуу Парламент нь Засгийн газарт итгэл хүлээлгэхүй бол, Парламентын Мажлис, Сенат хоёрын дунд болон Парламент, Засгийн газар хоорондын эвлэрэшгүй зөрчил үүсч улс төрийн хямрал үүссэн тохиолдолд Парламентыг тарааж болно гэж заасан байдаг.

Ерөнхийлөгч асар их эрх мэдэлтэй. Хуулийн биелэлтэд хяналт тавих үүргийнхээ дагуу журамлах эрхтэй бөгөөд executive orders буюу гүйцэтгэх зарлиг болон тунхаг гаргаж эрхээ хэрэгжүүлнэ. Ерөнхийлөгч гадаад бодлогын салбарт нэн чухал эрх, үүрэгтэй. Дипломат харилцааны үйл явцыг хангаж, элчин сайд, консулуудыг томилох бөгөөд улс орнуудыг хүлээн зөвшөөрөх, хэлэлцээ хийх, гэрээ байгуулах бүрэн эрх эдлэнэ. Ерөнхийлөгч зэвсэгт хүчний Ерөнхий командлагч бөгөөд цэрэг дайны үйлдлийн тухайд дээд эрхийг эдлэнэ. Ерөнхийлөгч төрийн тэргүүнүүдийн адил хилс хэргээр гүтгэгдсэн

⁵ М.Станн Улс төрийн удиртгал, р 134

⁶ Хайтов М. О Конституционалреформа в Туркменистане: новый этап «Право и политика» № 12. 2000

http://www.turkmenistan.ru/?page_id=9&lang_id=ru&elem_id=2251&type=event

<http://parliament.gov.uz/tw/constitution.php>

Глава XIX Президент Республики Узбекистан (Статьи 89 - 97)

⁷ “Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах нь Төрийн мэдээ эмхэтгэл /Казахстан Улсын Төрийн Мэдээ/ 1990, №18

гэх төрийн том албан тушаалтанд тухайн хүн уучлалт гуйсан тохиолдолд болон шоронд хоригдож буй зарим шалгууруудыг хангасан ялтанд өршөөл үзүүлнэ. Хямрал болоход ерөнхийлөгчийн эрх мэдэл нэмэгдэнэ.

Парламентын санал хураалтаар засгийн газарт, засгийн газрын тэргүүнд (Парламентын дарга, Ерөнхий сайд, Төрийн нарийн бичгийн даргад) тодорхой сайдад итгэл хүлээлгэх болон итгэл эс үзүүлэх вотумыг зарлах эрхтэй.

Ерөнхийлөч нь төрийн байгууллагын системд маш энгийн даруу үүрэгтэй, өөрөөр хэлбэл Үндсэн хуульт хаант төрийн ерөнхийлөгчтэй харьцуулбал ялгаа тун бага.

Төр улсыг Ерөнхийлөгч удирддаг ч, хууль тогтоох эрх нь парламентэд хадгалагдана, парламент нь тодорхой нэг албан тушаалтнуудыг болон Ерөнхий прокурорыг томилохдоо зөвшөөрөл өгнө. Парламентийн хуулиуд нэг удаа олонхийн саналаар батлагдахгүй, хоёр удаа шалгагдаж, хэлэлцүүлэгт орж, дараа нь ерөнхийлөгч нь хориг тавих эрхээ эдэлж, парламентын гаргасан хуулиудыг батална. Үндсэн хуулийн зөвлөл нь дээрх хуулиуд нь Үндсэн хуульд харшлах зүйлгүй эсэхийг нь шалгадаг, харин шүүх эрх шүүхийн байгууллагын гарт байдаг. Шүүгч нар тодорхой хугацаанд эсвэл насаараа томилогддо.

Узбекстан, Туркменистан, Казахстанд ерөнхийлөгчийн гол онцлог нь:

1. Ерөнхийлөгчийг парламентгүйгээр ард түмний саналаар сонгодог, засгийн газраа өөрөө байгуулдаг
2. Засгийн газар нь Парламентаас илүүтэйгээр ерөнхийлөгчид ажлаа тайлагнана
3. Парламентын засаглалтай улсуудтай харьцуулахад эдгээр улсын ерөнхийлөгч нь өргөн мэдэлтэй

Ерөнхийлөгчийн засаглал Төв Азийн эдгээр улсуудад яагаад тохиромжтой байна вэ гэсэн асуултад товчоор хариулт өгөхийг хичээ. Эдгээр улсууд нь 1991 онд ЗХУ-аас тасарч, тусгар тогтносон улс орнууд зах зээлийн хүнд зориултуудтай тулгарсан. Энэ үед олон “толгойлогч” биш дарга биш, нэг хүний удирдлага хатуу бүтэц бүхий Ерөнхийлөгчийн засаглал зөв зам байсан байж болох талтай. Энэ үедхуучин намын номенклатур бүлгийн хүмүүс бүх нийтийн сонгуулиар Ерөнхийлөгчийн суудалд гарч ирсэн. Хамгийн эхэнд дотоодын үйлдвэрлэл болон эдийн засгийн шилжилтээ зөв хийж, олон жилийн зорилтот хөтөлбөрүүд хэрэгжүүлж эхэлсэн. Төр засаг, засгийн газраа Ерөнхийлөгч бүрдүүлж, улсын төсөв батлах, зарцуулах, Ерөнхий сайд болон бусад салбарын сайд нарыг, өндөр албан тушаалтнуудыг төдийгүй бүр муж нэгжийн захирагч нарыг томилж байсан. Одоо ч гэсэн орон нутаг мужийн захирагчыг Ерөнхийлөгч нь томилно.

Ерөнхийлөгчийн засаглалтай Төв Азийн орнуудын эдийн засгийн хөгжил, ард түмний амьжиргаа нь жилээс жилд өдөр бүр дээшилсээр байгааг Дэлхийн банкны судалгаанууд харуулж байна. (Хүснэгт I-ээс ДНБ-ий өсөлтийг харж болно). Монгол улсыг харьцуулах зорилгоор оруулсан болно

Хүснэгт I. Төв Азийн улс орнуудын эдийн засгийн өнөөгийн байдал ⁸

Republic	2013 GDP/PPP	Billions of USD
Uzbekistan	\$112.80	
Kazakhstan	\$224.4	
Turkmenistan	\$54.85	
Tajikistan	\$8.508	
Kyrgyzstan	\$7,226	
Mongolia	\$11.52	

Хамгийн амжилттай жишээ улс нь Казахстан. Казахстаны Ерөнхийлөгч Н.Назарбаев нь 20 жилийн хугацаанд Ерөнхийлөгчийн засаглалын алдаа онооны аль алиныг Төв Азид харуулсан. Эдийн засгийн шилжилтээ хамгийн эхэнд хийсэн. Казахстан улсын «Ата Зан» Үндсэн хууль⁹ буюу Эцэг хууль; үндсэн хуулийг парламентаар батлуулсан. Парламентийг Мажилис болон Сенат гэж хоёр танхимаар бүрдүүлсэн. Бүх нийтийн сонгуулнар ард түмэн мажлис, сенатын гишүүдийг сонгодог.

Казахстан улсын тусгаар тогтнол, бүрэн бүтэн байдал, аюлгүй байдлыг хамгаалах, эв найрамдлыг эрхэмлэх, хүний эрх, эрх чөлөөг дээдлэх, Ерөнхий сайд, дэд сайдууд, Гадаад хэрэг, Батлан хамгаалах, Сангийн сайд, Дотоод хэргийн сайд, Аюлгүй Байдлын Хорооны дарга болон дипломат төлөөлөгч, элчин сайд нарыг томилохоос гадна Ерөнхий сайдын санал болгосноор зарим сайдыг томилдог, ЗГ-ын

⁸ Data.worldbank.org/region/ECA

⁹ “Казахстан Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах нь (Казахстан Улсын Төрийн Мэдээ эмхэтгэл, 1998, № 20.)

хэрэг эрхлэх газар, яам газруудыг бүрдүүлж мөн тараадаг.¹⁰

Эдийн засгийн зорилтот «Казахстан-2020, 2030, 2050» г.м хөтөлбөрүүд боловсруулж, хэрэгжүүлж ажиллаж байна. 2050 он гэхэд дэлхийн хөгжингүй 50 оронд багтах зорилго нь эхнээсээ үр дүнгээ харуулж байна. Улсын баялаг, газар доорх баялаг маш зөв зохистойгоор хуваарилагдаж байна. Акау, Атырау хотуудын эргэн тойронд байдаг байгалийн хийн ордуудын ашгийг түмэн хүртэх давамгайл эрх олгосон байдаг. Ураны том нөөцийг нь Францын компаниудтай хамтран ашиглаж байгаа. Ураны нөөцөөр дэлхийд эхний 1-д ордог Казахстаны хувьд эдийн засгаа хөгжүүлэх, хөрөнгө оруулалтыг дэмжих бодлого явуулж байна. Үүнээс харахад Хятад улс хий дамжуулах хоолойг Казахстаны нутаг дэвсгэрээр дамжин өнгөрөөх болсноор Евро Азийн холбогч гүүр болохын хажуугаар эдийн засгийн болон ажлын байрны том боломжийг бий болгов.

Эдийн засаг ийнхүү тогтвортой өсөж байгаа шалтгаан нь сонгож авсан засаглалын хэлбэртэй нь мэдээж холбоотой. Учир нь хэн хариуцах нь мэдэгдэхгүй олон сайд дарга нараас хариуцлага хүлээх хүн нь тодорхой байдалд гадаадын хөрөнгө оруулагчид айх зүйлгүй хөрөнгө оруулж байгаа нь илэрхий байдаг.

Нийслэл Алматыгаас Астана руу нүүж, стратеги бодлогоо хэрэгжүүлсэн. Учир нь Алматы хот нь газар хөдлөлт их аюултай бүсийн нэг. Нийслэлийг Астанад шилжүүлсэн нь үр ашгаа өгч, ард түмний итгэлийг хүлээв. Хэдийгээр нэг хүний дарангуйллын системтэй харагдавч залууснь дээд боловсролоо үнэгүй авч, «Болшак» буюу Ирээдүй хөтөлбөрөөр 1991 оноос эхлээд Казахстаны шинэ боловсон хүчнүүдийг Америк, Баруун Европт бэлтгэж байна. Төгсөгчид нь 16,000 орчим хүн бол одоо сурч байгаа нь 6,300 хүн байна. Энэ бол тэр чигтээ Казахстаны төрд үе солигдсон Зөвлөлт сэтгэлгээний халааг Америк, Европ маягын залуус хүч түрэн авах болж байна гэсэн үг. Боловсон хүчний бодлого нь залгамж шинжтэй, дарга өөрчлөгдсөн ч тухайн байгууллагын мэргэжлийн хүмүүс үйл ажиллагаагаа үргэлжлүүлэх боломж бий болгосон гэсэн үг.

Ардчиллын хэмжүүрээр хамгийн диктатуртай Туркменстан улс нь газрын баялаг, хийн асар их нөөцтэй. Үүгээрээ тулгуурлан хөрш орнуудтайгаа улс төрийн тоглолтыг амжилттай хийж байна. Туркменстан улсад ард түмэн нь байгалийн хийг үнэгүй ашигладаг¹¹, энэ бол халаалт, дулааны асуудал бүрэн шийдэгдсэн гэсэн үг. Дээд боловсрол нь үнэгүй..

Туркменний эцэг болсон “Туркменбашы” Сапармурат Ниязовын дараах Ерөнхийлөгч Гурбангулы «Аскар тау», Оргил уул гэсэн нэр хүнд хүртсэн. Ерөнхийлөгч Гурбангулы Үндсэн хуулиар олгогдсон эрх үүргийн дагуу Казахстаны Ерөнхийлөгчтэй төстэй эрх мэдэлтэй. Сайд, дарга нар болон мужуудын захирагчыг томилдог. Засгийн газар нь Ерөнхийлөгчид ажлаа тайлагнаж, Ерөнхийлөгч нь загийн газарт хариуцлага хүлээлгэдэг. Ерөнхийлөгч нь төрийн тэргүүн байхаас гадна Засгийн газрын тэргүүн нь юм. Учир нь Туркменстан улсад Ерөнхий сайдын албан тушаал байдаггүй, үүнийг орлох Сайд нарын танхимын дарга гэх албан тушаал байдаг. Сайд нарын танхимын дарга нь Ерөнхийлөгч Гурбангулы юм.

Туркменстан улс нь цөлд дээр гайхалтай хот босгосон ажилсаг ард түмэн. Ашхабад нь гадаадын олон хүний сонирхлыг их татахуйц хот юм. Азид гайхуулах маш том номын сантай. Зургаан давхар энэхүү номын сангын анхны суурь нь анх 1885 онуудад боссон гэдэг. Тус улс нь Узбекистан, Казахстаныг бодвол хаалттай, үндсэрхэг үзэлтэй улс юм. Узбекистан, Казахстанд албан ёсны хэл казах, узбек хэлтэй эн тэнцүү орос хэлийг хэрэглэхийг заасан бол Туркменстаны албан ёсны хэл нь зөвхөн туркмен хэл юм. Ерөнхийлөгч Гурабнгуль нь Аскар тау гэсэн хүндлэл хүлээж, ард түмний итгэлт хүн нь байсаар л байна.

Туркменстан улсыг нефть болон газын «Бассейн» гэж хэлж болно. Энэхүү асар их эдийн засгийн ашгаа ард түмэн нь хүртээж байгаа нь сайшаалтай. Туркменстан улс хаалттай улс болохоор ямар бодлого, бүтээн байгуулалт хийгдэж байгааг тэр бүхэн хүмүүсийн нүдэнд ил тод биш ч үнэн хэрэгтээ эрчимтэй хөгжиж буй улс юм. Казахстаны Астана хотыг олон хүн мэдэж байгаа бол Ашхабад нь аль хэдийнээ Төв Азийн цөлийн ногоон хот Дубай болчихсон болов уу. Туркменстан газрын тосны инженерүүдээ Иран, Арабт бэлтгэж байгаа бол (7000), эдийн засгийн чиглэлээр Туркэд, химич, биотехнолог, барилгын инженер болох боловсон хүчин, залуусаа Малайзид сургаж байна.

Узбекистан улсын Ерөнхийлөгчийн засаглалыг авч үзвэл Казахстан улстай ихээхэн төстэй¹². Үндсэн хуулиар өгөгдсөн эрх үүрэг нь ч адилхан юм.¹³ Энэ улс нь Төв Азид ард түмэндээ их ээлтэй улсад тооцогддог. Ард түмний амьжиргааны түвшин дээгүүр, чинээлэг амьдралтай. Дэлхийд алтны нөөцөөр 4-д, ураны нөөцөөр 7-д, молибдений нөөцөөр 8-д ордог Узбекистаны хөгжил нь ерөнхийлөгч И.Каримовын

¹⁰ Constitution RK

¹¹ Время и деньги | Общество | На смену Daewoo Matiz придет Chevrolet Spark | Выпуск: 175 (2136)

¹² Конституция Республики Узбекистан

¹³ Закон об основных гарантиях деятельности Президента

бодлого, үйл ажиллагаатай холбоотой. Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа нь Казахстаны ерөнхийлөгчтэй адил 7 жил, ард түмэн ерөнхийлөгчээ сонгоно. Парламент нь (Оли Мажилис буюу Их Хурал) нь хоёр танхимтай.

Ерөнхийлөгч нь бүх төрийн байгууллагын дарга нарыг сайдуудаа томилдог, яамдуудыг байгуулах эрх үүрэгтэй. Узбекистан улсын эдийн засаг нь Төв Азид дээгүүрт орно. Энэ нь олон янзын шалтгаантай. Жилд хоёр удаа ургац авдаг. Хүнс, ногооны нөөц дотооддоо хангалттай хүрэлцэхийн хажуугаар хөрш орнуудад экспортод гаргадаг. Аж ахуй хөгжсөн. Торго болон хөөвөн эдлэлийн олон жижиг үйлдвэр үйл ажиллагаа явуулдаг. И.Каримовын хамгийн анхаарал хандуулсан салбар нь хүнд болон хөнгөн үйлдвэрлэл, тодруулбал машин үйлдвэрлэл юм. Гадаадын тансаг зэрэглэлийн машин хэрэглэх нь манай ард түмэнд ашиггүй, үүний оронд тийш урдаг мөнгийг эх орондоо байлгахар Солонгосын Daewoo компанигай хамтарч GM Uzbekistan, UzDaewoo, UzAutoSanoat компаниудыг байгуулсан. Андижан мужийн, Atkas хотод байрладаг машины үйлдвэр нь Damas, Matiz, Nexta, Lacetti, Spark¹⁴ нэрийн автобус, машинуудыг үйлдвэрлэж ард түмэндээ боломжийн үнэтэй машин унах боломж бүрдүүлж өгөв. Өрийн машинаа бүтээх боловсон хүчнийг бэлтгэж байна. Мөн түүнчлэн инженер, химич залуусаа Америк болон ХБНГУ-д олноор явуулж сургаж байна.

Узбек улсын үйлдвэрлэсэн том оврын болон жижиг машинуудыг хөрш орнууд, ОХУ олон тоогоор худалдан авч байна. Зөвхөн 2011 онд Узбекситанд үйлдвэрлэгдсэн машины тоо 175.000 байв. Үүний 21773 нь ОХУ-д зарагдсан нь энэ улс дотоодын эдийн засагтаа хэр хэмжээний хөрөнгө оруулж байгааг харуулна.

Эдгээр жишээнүүдийг харахад улс орон, ард түмэндээ наалдаацтай цогц шийдмэг бодлого явуулдагаараа байгаа эдгээр ерөнхийлөгчидийг ард түмэн нь хүндэтгэх нь тийм буруушаах зүйл биш гэж бодож байна.

Туркменстан, Казахстан, Узбекистаны ерөнхийлөгчид үнэн хэрэгтээ ард түмнээ шинэ шатанд, элбэг хангалуун амьдралд гаргаж чадаж байна.¹⁵ Парламентаа удирдаж, эх орноо зөв чиглүүлж байгаа нь Төв Ази шиг олон үндэстэн, ястан бүрэлдсэн улсуудад Ерөнхийлөгчийн засаглал хамгийн тохиромжтой засаглалын хэлбэр байж болох нь харагдаж байна.

Парламентын болон ерөнхийлөгчийн тогтолцооны нэн чухал ач холбогдол бүхий өөр нэг ялгаа нь парламентын гүйцэтгэх эрх мэдэл хамтын шинжтэй байдаг бол харин ерөнхийлөгчийн гүйцэтгэх эрх мэдэл нэг хүний танхимын шинжтэй байдаг оршино.¹⁶ Ерөнхийлөгчийн тогтолцоонд гүйцэтгэх эрх мэдэл ерөнхийлөгчийн гарт төвлөрч танхим нь зөвлөхүүдээс бүрддэг бол парламентын засгийн газрын гишүүд харилцан бараг ижил эрх мэдэлтэй гишүүдээс бүрдэнэ. Нэг намын эсвэл эвслийн гүйцэтгэх засгаас ялгарахын хувьд энэ нь юу гэсэн үг вэ гэвэл ерөнхийлөгчийн танхимыг нэг намын танхим гэж тодорхойлдэг.¹⁷ Учир нь тухайн танхимдахь ерөнхийлөгчийн зонхилох байр суурь статусын улмаас уг нам нь ерөнхийлөгчийн намбайх болно. Нөгөө талаас ерөнхийлөгч намын гишүүдээ намаасаа бүрдүүлэх үү эсвэл өөр нэг хоёр намын гишүүдийг оролцуулахуу гэдгээс онцын ялгаа ерөөс гарахгүй.

Улс төрийн шинжлэх ухаанд засаглалыг ойлгох, түүнийг тайлбарлахад чиглэсэн олон янзын үзэл санаа, хандлагууд байдаг. Учир нь засаглалын агуулгаа хамааран улс төрийн үйл явц ба институт тэрчлэн хувь хүн, нийгмийн бүлгүүдийн ашиг сонирхол, улс төрийн үйл байдлын мөн чанар, хэрэгжих арга механизм тодорхойлогддог. Улс төрийн засаглалыг эзэмших, хуваалцах, эсвэл хязгаарлах, эсэргүүцэх, түүнээс зугтаахын төлөө тэмцэл нь улс төрийн бодлогын үндсэн агуулгыг илэрхийлдэг. Тиймээс улс төрийг судалдаг шинжлэх ухааны гол судлагдахуун нь засаглалын тухай асуудал мөн.

Польшийн улс төр судлаач Е.Вятр засаглалд оролцох сэдэл, шалтгааныг зургаан янзаар тодорхойлсон байдаг¹⁸. Үүнд:

- Бихевиорист засаглалд оролцогчдын үйл байдлын хэв шинж
- Теологи зорилгодоо хүрэх арга зам
- Арга хэрэгслийн бусад өөрийн нөлөөллийг бий болгох механизм
- Структуралист удирдах удирдуулах харилцааны төрөл
- Зөрчлийн зөрчилт нхцөлд баялагийн хуваарилалт хийх шийдвэр гаргах олон боломжуудыг ашиглах

- Засаглал бол нөлөөллийн харилцаа гэж үзэх

Ардчиллын шалгуураар авч үзвэл Төв Азийн эдгээр орнууд маань дарангуйлын шинж тэмдгийг

¹⁴ <https://ru.wikipedia.org/wiki/UzDaewooAuto>

¹⁵ Моделирын ковценных бумаг Авторы: Борис Михайлович Ческидов

¹⁶ ArendLijphard 1992. Parliamentary versus presidential government Oxford University Press

¹⁷ Pollard, A. F., The Evolution of Parliament, 2d ed. (1926, repr. 1964); Punnett, R. M., Front Bench Opposition (1973);

¹⁸ World politics

НОМ ЗҮЙ

1. Казахстан Улсын Үндсэн Хууль
2. Узбекистан улсын Үндсэн хууль
3. Туркменстан Улсын Үндсэн Хууль
4. Алебастрова И.А. Конституционное право зарубежных стран. Москва, 2001
5. "Turkmen President Reelected With 97 Percent Of Vote", in Eurasia.net, February 13th 2012
6. Z.Kislov, D.: Who and what's behind the riots in Kazakhstan?, The Journal of Turkish Weekly, December 26.
7. Nazarbayev in Kazakhstan; Karimov in Uzbekistan; and Rahmon in Tajikistan. Rahmon rose to the presidency in Tajikistan in November 1992.
8. Niyazov, in Turkmenistan; followed on his death in 2006 by Berdymukhammedov.
9. Nelson, D. (2008). ana D. Bad for Democracy: How the Presidency Undermines the Power of the People.
10. Bender, Thomas (2006). A Nation Among Nations: America's Place in World History. New York: Hill & Wang. p. 61.
11. Governing Systems and Executive-Legislative Relations. (Presidential, Parliamentary and Hybrid Systems), United Nations Development Program
12. М.Дюверже. Улс төрийн байгууламж, үндсэн хуулийн эрх зүй
13. М.Сланн. Улс төрийн удиртгал
14. Хайтов М. О. Конституционная реформа в Туркменистане: новый этап «Право и политика» № 12, 2000
15. Алексей Тихорецкий. Главный ресурс национального благосостояния
16. Елена Долгова — Работать по-новому // Электронная газета «Туркменистан: золотой век», 25.01.2013
17. Модели рынков ценных бумаг
18. Авторы: Борис Михайлович Ческидов
19. Arend Lijphard. 1992. Parliamentary versus presidential government. Oxford University Press
20. Pollard, A. F., The Evolution of Parliament. 2d ed, (1926; repr. 1964);
- Punnett, R. M., Front Bench Opposition (1973);
21. World politics . Oxford press, 2001